

Історія України

УДК 903'1:94(100)“-3600/-3200”(477.41)

О. С. Кириленко

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я В 3600/3500–3300/3200 рр. до н.е.

У статті наведено основні відомості про трипільське населення кінця етапу С I - початку С II (фаза С I/С II) Київського Подніпров'я, що відоме за матеріалами поселень лукашівської локальної групи. Розглядаються питання залежності топографічного розташування поселень від землеробсько-скотарського напрямлення господарства. Подано інформацію про кліматичні умови, склад стада і культурні рослини, що культивувалися пізньотрипільським населенням. Охарактеризовано зміни в житлобудівній і керамічній традиціях.

Ключові слова: пізньотрипільське населення, Київське Подніпров'я, лукашівська група пам'яток, етап С I, С II, фаза С I/С II.

У другій половині IV тис. до н.е. в Київському Подніпров'ї, як і в інших регіонах Центральної і Східної Європи, відбувалися активні етнокультурні процеси, що відобразилися на археологічних матеріалах відомих за сучасною літературою культур Кукутень-Трипілля, Середній Стіг, Малиця, люблінсько-волинська, лійчастого посуду, Полгар та інших. Розвиток від мисливців збирачів пізнього палеоліту-мезоліту до епохи відтворюючого господарства неоліту-єнеоліту і початку значних соціальних зрушень за доби ранньої бронзи, безумовно, проходив в формі постійного припливу інокультурних груп населення і асимілювання місцевих общин. Особливо активно ці процеси відбувалися саме в кінці IV тис. до н.е., в період зміни епох.

Територія Київського Подніпров'я є крайнім північно-східним ареалом поширення традицій Культурно-історичної спільності (далі КІС) Кукутень-Трипілля і місцем формування пам'яток, спочатку зі змішаними нео-єнеолітичними, власне пізньотрипільськими, а пізніше ранньобронзовими рисами. Також, на периферії очевидним є ефект “затримки”, коли елементи культури, що зародилися в “центрі”, трансформуються і зникають, в той час продовжуючи існувати деякий час на окраїні. Особливо це актуально при кореляції абсолютного датування і відносної хронології, розроблених за типологією кераміки етапів В II - С I Буго-Дніпровського межиріччя [1] і Канівщини [2, с.153-161].

За більш ніж столітній період вивчення старожитностей краю, що в літературі називаються пізньотрипільськими, дослідниками було запропоновано декілька їх етнокультурних, хронологічних і соціальних трактувань. Цей процес був невіддільним від загального розвитку всієї археологічної науки. Із відтворенням відносної хронології, особливостей господарства і соціального укладу єнеолітичних культур всього Старого Світу, відбувалась кореляція уявлень про місцеве населення. Адже давні суспільства не існували ізольовано і інколи зв'язок між різними групами, навіть не завжди споріднених общин, помітний на відстані в кілька тисяч кілометрів.

Період в дослідженнях Трипілля Київського Подніпров'я, коли під час розкопок було накопичено основну масу матеріалів, пов'язаний з роботами С.С. Магури, Т.С. Пассек, Ю.М. Захарука, В.О. Круца, Т.Г. Мовші, Г.М. Бузян та багатьох інших дослідників, та за характером отриманих висновків цілком відповідає нормам еволюціонізму або культурної археології. Накопичуючи інформацію про окремі археологічні комплекси, що мали спільні і відмінні риси, головним чином в кераміці, місцях їх розташування і характері житлового будівництва, вчені трактували їх з точки зору безперервного розвитку, керуючись головним чином принципами індукції. За рисами схожості і відмінності формувалися культурно хронологічні зрізи або локальні групи і типи пам'яток, які за своїми особливостями, нібито, відображали розвиток трипільського населення в процесі розселення на нові території з плином часу. Саме на пізньому етапі, трипільська культура, як вважають вчені, зазнала найбільшої варіабельності рис, що дозволило виділити близько дев'яти її окремих груп [3]. На думку більшості археологів в основі таких культурних утворень, виділених за принципами класифікації старожитностей, в праісторичні періоди стояли реальні суспільства – племена. Тому, виділення Київського Подніпров'я як особливою мікрорегіону в давні часи, крім культурно-історичних і географічно-топографічних особливостей, очевидне за рисами матеріальної культури.

Перші реальні спроби додати до процесу археологічного вивчення і інтерпретації Трипілля етапів С I і С II в Подніпров'ї науково обґрунтованих методів дослідження належать В.О. Круцу, який проводив

статистичні обрахунки основних рис керамічних комплексів з досліджуваних ним поселень [4]. Такий підхід дозволив відійти від суб'єктивного групування матеріалів, типології і описання минулого, який інколи порівнюють з класифікацією комах і колекціонуванням марок.

На сучасному етапі дослідження потреба перегляду усталеного бачення праісторичних процесів епохи фіналу енеолітичної епохи, зокрема в Київському Подніпров'ї, очевидна з відкриттям і дослідженням цілого ряду місцевих і пам'яток сусідніх регіонів, появою нових методів вивчення, уточненням абсолютної і відносної хронології. Перші активні проникнення трипільського населення відомого за пам'ятками чапаївського типу, виділеного В.О. Круцом [4], відбувалися в самому кінці етапу В II - на початку етапу С I, що за радіокарбонним датуванням вкладається в межі 3700-3600 рр. до н.е. [5].

Пізніше ця територія за фази С I/С II обживалася населенням із виразними землеробсько-скотарськими рисами лукашівської групи пам'яток трипільської культури, яку як окрему культурно-хронологічну ланку також виділив В.О. Круц [4, с. 78-108]. Останнім часом, за рядом ознак М.Ю. Відейко запропонував відокремити з лукашівської групи пам'яток підгірцівську, населення якої існувало на правому березі Дніпра [6; 7]. Кожна пам'ятка, яких на даний час відомо близько тридцяти-сорока, є залишками виключно давніх поселень, що репрезентують собою культурні, хронологічні, а в деяких випадках і етнічні зміни, яких зазнали місцеві общини, виділені вченими в єдине плем'я [3; 4]. З моменту відкриття, перших досліджень і виділення цих пам'яток в окремі групи Трипілля, вчені трактували їх утворення по різному, часто вказуючи, що крім закономірного процесу розвитку прийшлого сюди населення, зміна культурних рис відбувалася за активного інокультурного впливу, на чапаївське населення носіїв КІС Середній Стіг [3, с. 148-153; 8], на лукашівське люблінсько-волинської [6], а на софіївське культур Пивиха і Баден [4, с. 148-153; 9; 10].

Загалом поширення трипільських общин в Київське Подніпров'я пояснюється перенаселенням ареалу східнотрипільської культури коломийщенського типу, що виснаживши місцеву екологічну нішу почало заселяти нові території. Ключовим чинником від якого залежала динаміка розвитку ранньоземлеробської культури був клімат. Тому, в процесі кореляції змін в середовищі КІС Кукутень-Трипілля і регресій коливання рівня Чорного моря, що відображає послідовні етапи потепління і похолодання, О.В. Дяченком було виявлено певну закономірність. Вона полягає в тому, що поширення невеликих лукашівських поселень, що інколи мали відносно низинну топографію в Київському Подніпров'ї (3600-3400 рр. до н.е.), може бути результатом осушення і похолодання, що проявлялося в зміщенні межі лісу і лісостепу на північ [11, с. 43]. Таким чином частина населення з ареалу коломийщенської локальної групи в середині і кінці етапу С I частково розселилась в Київське Подніпров'я. Додатковою причиною, як вважав В.О. Круц, міг бути наступ південніших племен дереївської культури середньостогівської КІС [12, с. 242], яке змусило частину населення Коломийщини 1, переселитися на північ. Доводи цьому вчений бачив у відсутності мало рухливої частини стада (свині) [13, с.137] і екстрено збудованих землянках на новому місці (поселення Чапаївка), на противагу довготривалим наземним глинобитним житлам, будівництво яких вимагало підготовки і планування переселення. Але якщо такий наступ з боку південних сусідів і був, то він не спричинив повного переселення з Середнього Подніпров'я на Київщину, адже встановлено, що південніше р. Стугни трипільське населення григорівського типу існувало до кінця етапу С I [14]. Освоєння нових земель, придатних до ведення спочатку більш екстенсивного господарства, що відобразилося у переважаючому полюванні [13, с.137], очевидно було викликане перенаселенням і виснаженням ресурсної бази ареалу пам'яток Коломийщини 2 і 1 на початку етапу С I.

Питання трансформації культурного образу населення Подніпров'я, що відбувається із закінченням фази С I/С II і співпадає в часі з 3300/3200 рр. до н.е., цілком логічно пов'язується вченими з глобальними змінами на території всієї Європи. Д.В. Ентоні притримуючись теорії М. Гімбутас про поширення курганних індоєвропейських культур, пов'язував з цим зникнення трипільської культури, а отже й завершення енеоліту і початок доби бронзи [14].

Масштабні соціокультурні зміни відбувалися на фоні переїмів в оточуючому середовищі. Адже саме кінцем IV тис. до н.е. датується остаточне закінчення атлантичного періоду і початок суббореалу, що розпочинається з Хаджибейської регресії і призводить до повної аридизації клімату в першій половині 3 тис. до н.е. [16, с. 162; 11]. Населення Подніпров'я хоч і зазнало впливу від нових культурних віянь, але як уже зазначалося вище, з певною затримкою, що зумовлено часом на подолання відстані від Балкан і басейну Центральної Європи. До того ж утворення ранньобронзових культур в лісостеповій і степовій зонах, які сильніше відчували кліматичні зміни, відбулося раніше через близькість до центру зародження і поширення нових індоєвропейських культурних традицій.

Вивчаючи карту розповсюдження пізньотрипільського населення на Київщині в 3600/3500-3400/3300 рр. до н.е., можна простежити напрямки їх розселення, що проходили вздовж основних водних артерій – Дніпра і його приток: Трубежу, Десни, Ірпеня. Поселення часто розташовувались поруч одне від одного, що відповідає принципу організації ранньородової общини, яка об'єднувала споріднене населення на декількох сусідніх селищах.

Палеоботанічними дослідженнями було встановлено, що частково в середньому і пізньому голоцені, тобто в кінці атлантикуму на початку суббореалу, досліджуване населення існувало в Лісостепу і частково лісовій зоні, коли вже встигла сформуватися структура ґрунтово-рослинного покриву близького до сучасного [17, с. 55]. Розглядаючи закономірності розташування пізньотрипільських пам'яток відносно ландшафтних особливостей регіону і окреслюючи 5 км зону навколо більшості відомих на той час поселень Київського Подніпров'я, С.П. Романчук визначив таким чином територію ландшафтно-господарських систем, що займали окремі общини. Так було визначено закономірність в повторюваності ландшафтів, які трипільці освоювали в процесі закладення поселень, що диктувалася близькістю до заплав, які в регіоні займають 4

% від усієї площі. Це пояснюється високим ресурсним потенціалом і м'якшим мікрокліматом, що підходило для комплексних господарств, яким було пізнотрипільське. Очевидно, ділянки під поля обиралися не в заплавах, адже вони завжди були заліснені і тут довгий час трималася висока вологість ґрунту. Таким чином С.П. Романчук встановив, що в більшості випадків пізнотрипільські поселення були засновані на межі між заплавою і наступним за господарською цінністю широколистяно-лісовим ландшафтом [17, с. 53-64].

Так, стає зрозумілим специфіка вибору місць для життя, що переважно були пов'язані з боровими і лесовими терасами, які тягнуться вздовж заплави Дніпра і Десни. На них за теплого і вологого атлантичного періоду утворився незначний шар чорнозему, що робило привабливими ці землі для трипільського населення з господарськими традиціями, направленими на переважаюче землеробство і допоміжне скотарство. Виключенням із закономірності є лівобережний куц поселень на середній течії Трубежу (Лукаші, Пасічна і Коржі), які, як зазначав В.О. Круц [4, с.141], розміщені на лесово-чорноземному ґрунті придатному для землеробства, через загальну низинну топографію в тій частині регіону. Іншим прикладом нехарактерної топографії є поселення Романків 3, розміщене в заплаві правого берега Дніпра, яке може трактуватись як літнє стійбище, пов'язане з довготривалими поселеннями Підгірці 2 і 3.

За незначними палеоботанічними матеріалами, що походять з Київщини, останні дані стосуються зернівок із землянки в Успенському соборі [18, с. 99] і аналогіями з поселень Буго-Дніпровського межиріччя етапів С I і С II, встановлено, що місцеві землероби продовжили культивування піввчистої пшениці (одно-, двозернянки, спельти), ячменю піввчистого, проса звичайного (?) і гороху (?). Таким чином, склад культурних рослин з місцевих полів був подібним до тих, що вирощували представники енеолітичних культур з Балкан і Центрально-Східної Європи [19, с. 45, 51]. Дотичним підтвердженням землеробського направлення також є виявлені на поселеннях Євминка, Підгірці 2 і Софіївка 2 [4, с. 106] серпи на крем'яних пластинках, що мають характерний люстр – полірування, утворене від зрізання колосків злакових культур [20]. Виявлені на деяких поселення мотики з рогу слугували знаряддями для підготовки землі під посіви, а також інструментами для будівництва землянок. Питання застосуванням тяглової сили для обробки полів примітивним ралом без лемеха висував С.М. Бібіков [21, с. 52]. Цікаву паралель в цьому питанні провів М.Ю. Відейко посилаючись на виявлені Я. Круком і С. Мілісаускасом сліди поздовжньої і поперечної оранки виконаної за допомогою рала на поселеннях культури лійчастого посуду. Населення цієї культури існувало по сусідству з трипільцями фази С I/С II, що неодноразово встановлено на матеріалах поселень Верхнього Подністров'я і Волині. Тому вчений припусти, що трипільці могли використовувати рало як їх західні сусіди. А дотичними доказами слугують результати палеозоології, які доводять використання великої рогатої худоби, як тяглової сили, що відобразилося на змінах в скелетах особин [19, с. 90-91].

Враховуючи незначну кількість жител (від 10 до 15) з яких складалася переважна більшість поселень лукашівської групи (Лукаші, Софіївка 2, Успенський собор, можливо, Кошіївка 8), можна припустити, що за палеоекономічною моделлю С.М. Бібікова, посівна площа для забезпечення життєдіяльності общини з такого поселення була близькою до 35 га, з розрахунку близько 3 га на одну сім'ю. Враховуючи, що не всі члени общини були задіяні на польових роботах, то за експериментальною схемою Г.Ф. Коробкової, з розрахунку на три особи від кожної сім'ї, що могли обробити за день близько 0,15-0,2 га поля за допомогою мотик [20, с.216], всю площу під посів підготувалося за декілька тижнів важкої праці. Навіть, якщо примітивне рало й застосовувалося, то лише після підготовки поля мотиками. Що стосується збору врожаю, то він здійснювався за принципом зрізання колосків набірним серпом з дерев'яним чи кістяним руків'ям, в який вкладалися крем'яні пластини з дрібними зубцями оформленими мідним віджимником по гострому краю. За експериментальними дослідженнями Г.Ф. Коробкової встановлено, що за допомогою такого серпа збір зернових культур, що вирощувалися пізнотрипільським населенням відбувався з розрахунку 1,2 кв. м. за 1 хв. [20, с.219]. Тобто, процес повного збору врожаю міг займати близько 15 днів. Заготовлене зерно, очевидно, зберігалось в господарських ямах і спеціальному тарному посуді, а підготовлювалося до споживання методом розтирання на кам'яних зернотерках. В порівнянні з більш ранніми пам'ятками розвиненого Трипільля, які в Київському Подніпров'ї зустрінуті лише на поселенні Крутуха-Жолоб [22, с.209] в цей час починають відмирати традиції облаштування спеціальних глиняних коритець на першому і другому поверсі глинобитних жител, в межах яких подрібнювалося зерно. Очевидно, такі робочі місця на пізнотрипільських поселеннях були винесені за межі житла. А процес подрібнення, для зручності, міг проходити на вичиненій шкірі.

Аналіз остеологічних матеріалів, що походять з пам'яток Київського Подніпров'я, проведений В.І. Бібіковою і опубліковані В.О. Круцом [4, с.143; 13], свідчать про переважання великої рогатої худоби (бик свійський) та свині на пам'ятках кінця етапу С I, а також збільшення відсотку дрібної рогатої худоби (коза, вівця) на етапі С II [4, с.143-144, 13]. На більш ранній пам'ятці Чапаївка, як і на сусідніх синхронних чи дещо пізніших пам'ятках Коломийщини 1, виявлено значну масу кісток овець і кози (40 %), а також коня [23, с. 15; 4, с.144-145]. Разом із поширенням шнурової орнаментатії на посуді, характерної для степових культур, це може свідчити про періодичний вплив степовиків [8, р. 277-278; 4]. Аналізи Журавльова проведені на поселеннях канівської групи, дещо більш ранніх в часі за основну масу пам'яток Київщини, показав переважання дрібної рогатої худоби в Зеленій Діброві і свині на Пекарях 2 [23, с. 29]. Така різниця в направленості тваринництва може додатково вказувати на різні кліматичні умови, що активно мінялися в цей час і впливи з різних культур. Крім цього, В.О. Круцом було встановлено факт переважання мисливства в житті місцевого населення в періоди його початкового заселення в кінці етапу В II – на початку С I (Чапаївка) і в кінці існування, етап С II (софіївські пам'ятки). Очевидно, мисливство набирало додаткової ваги в кризові моменти, що можна пов'язувати з падінням худоби, адже її кількість обмежувалася

можливостями утримування, особливо в зимовий період часу, на який потрібно було заготовлювати корм [4, с. 142, 13].

Як показують матеріали із землянки Успенського собору, лукашівське населення, займало малозаселений, природно багатий і не виснажений регіон. Це проявилось в екстенсивному його освоєнні, що проявилось в значній кількості кісток дрібної борової дичини і птахів, а також щуки, окуня і коропових віком 7-12 років [18, с. 100]. Допоміжними напрямками підтримки білкової дієти були рибальство і збиральництво. Орієнтація на басейни Дніпра і його приток, робили можливим збиральництво прісноводних моллюсків (перловиці звичайної), свідченням чого є численні купи стулок черепашок в житлах і господарських ямах на поселеннях [18, с. 101].

Щодо питання житлового будівництва общин, які ідентифікуються з лукашівською групою пам'яток, то для них були характерні традиційні в попередні періоди типи жител: наземні глинобитні (площадки) і заглиблені в ґрунт будівлі (землянки). Судячи із ситуації, простеженої на поселеннях з глинобитними житлами Підгірці 2, Лукаші, Софіївка 2 [4], Білогородка [24], можливо, Кошіївка 8 [25], вони забудовувались по колу або декількома рядами вздовж тераси (Крутуха-Жолоб) [22]. На поселеннях попередніх етапів археологами часто фіксуються обидва типи жител, що в Київському Подніпров'ї простежено в Підгірцях 2 і на поселенні Крутуха-Жолоб [4, с. 84; 22, с.289-290]. Така система заселення трактується декількома етапами облаштування, коли спершу будувалися землянки і лише згодом наземні житла, що іноді їх перекривають. Підтвердження цього відображається на керамічних комплексах, що характеризуються більш ранніми рисам в посуді із землянок відносно кераміки з площадок.

Глинобитні конструкції відомі з поселень Софіївка 2, Лукаші, Львівська площа, можливо, Проців характеризуються поганою збереженістю, що може бути пов'язано з відмиранням традиції спалення поселення при його полишенні, яка практикувалася в попередні часи існування КІС Кукутень-Трипілля [26], коли висока температура випалу глини була зумовлений закладанням додаткового палива в жило і одночасним горінням сотень будівель. Поганий стан збереженості на поселеннях Подніпров'я також зумовлений високим рівнем руйнації, в тому числі в давні часи і характером агресивного ґрунту. Очевидно, через це В.О. Круцу не вдалося зафіксувати конструктивні елементи цих площадок, які за розмірами могли бути різними, але близькими до 3 x 10 м, як у випадку з Софіївки 2. Наявність глиняної плитчастої обмазки в два шари, вірогідно, з чистої глини без домішок, був нанесений як нівелюючий шар на земляну підлогу житла [27, с. 203]. Це може вказувати на те, що воно складалося лише з камери першого житлового поверху. Тому, можна припустити, що конструкція цих площадок була близькою до жител з більш південних поселень Коломийщини 1. Про це також свідчать висновки Г.М. Бузян, яка дослідила п'ять глинобитних жител на поселенні Крутуха Жолоб, одному з найбільш ранніх серед лукашівської групи пам'яток. На першій площадці було зафіксовано відбитки від плах, на які був нанесений товстий (до 15 см) шар глини з домішками полови. Дослідниця припустила, що це залишки від підлоги першого поверху, але за аналогіями з добре досліджених площадок з поселень етапу С I Буго-Дніпровського межиріччя, головним чином Тальянок, можна припустити, що це частина від платформи другого поверху. На інших чотирьох площадках було виявлено конструктивні елементи інтер'єру: черені від печі, вимостки і робочі підвищення, що теж, за аналогіями з площадками томашівської локальної групи, розміщувалися на другому поверсі. Крім того Крутуха Жолоб є значно більшим за північніші лукашівські поселення, займаючи площу в 10 га, а житла на ньому розміщені не по колу, а рядами.

Також варто згадати про поселення Львівська площа, розташоване на пагорбах правого берега Дніпра, в історичній частині міста Київ. Дослідженнями різних років тут було виявлено трипільські об'єкти і матеріали на вул. Великій житомирській, Стрілецькій, Киянівському провулку і Львівській площі. Значна поруйнованість об'єктами пізніших епох і сучасною забудовою, не дозволила дослідити його ретельно, але вчені виявили на ньому залишки від площадок і земляного рову, що оточував поселення. Якщо матеріали з цих пунктів, крім Киянівського провулку, які В.О. Круц відносив до більш раннього чапаївського горизонту [28], належать до одного поселення, то воно займало площу мінімум 6 га і таким чином, могло налічувати близько ста жител, що робить найбільшим поселенням зі штучними укріпленнями в Київському Подніпров'ї. Додатковим доводом існування саме тут племінного центру лукашівського населення є неабияка насиченість території міста пізньотрипільськими поселеннями, з яких до кінця етапу С I віднесено пам'ятки: садиба Святославського, Успенський собор, Львівська площа, вул. Ярославів вал, Липки і Десятинна церква.

Невелика площа поселень, більшість яких займали 1-2 га, свідчить про послаблення залежності поселень нижчого рангу від вищого, що простежується в цей час в Буго-Дніпровському межиріччі. Очевидно, це зумовлено меншою густрою заселення регіону. Виключенням можуть бути лише два мікрорегіони, в районі сучасного Києва і Переяслав-Хмельницького, де в останньому випадку навколо поселення Крутуха-Жолоб розміром 10 га зосереджено ряд менших поселень сателітів: Веселе, Гребля, Підварки, Циблі ур. Узвіз. Скоріше за все, аналогічно менші поселення оточували Львівську площу.

Поселення лише із землянками відомі за розкопками В.О. Круца в Євминці 1, 2 і Козаровичах та С.А. Балакіна в межах Успенського собору Києво-Печерської лаври. Ці житла мають прямокутні розміри (3 x 4; 5 x 5,8; 9 x 7 м), інколи двокамерну структуру і підлогу на рівні 1,4 і 1 м від рівня древнього горизонту, на якій знаходились ями заповнені золою і уламками посуду, а на рівні 0,4 м над підлогою підвищення для глинобитної печі. Характер таких конструкцій, очевидно, був схожим до жител, які будувалися на ранніх етапах Трипілля і в більш пізні епохи, наприклад давніми слов'янами.

Відмінний спосіб житлобудівництва, був зафіксований на поселенні Кошіївка 8, що, було утворене носіями іншої гілки розвитку Трипілля, можливо, частково увібравши частину населення Київського Подніпров'я початку етапу С II. За характерними особливостями орнаментативної і форм кераміки, воно

потрапило в Подніпров'я з території Волині. Але частина посуду з Кошіївки 8 несе характерні технологічні риси лукашівської кераміки. Виявлені і досліджені в 2008 році Д.К. Чорноволом залишки жител [25], очевидно, були наземними конструкціями, з яких глиняна обмазка походить переважно від печей. Контури від дев'яти жител, які частково були поруйновані в часи існування тут давньоруського селища, злегка (до 0,3 м) заглиблені в давній горизонт, а їх розташування, дозволили припустити досліднику, можливість забудови двома концентричними колами. В декількох випадках були зустрінуті фрагменти плитчастої обмазки, яка, очевидно, за аналогією з поселенням Крутиха Жолоб і Софіївка 2, використовувалась, як нівелюючий шар на земляній підлозі. Також було виявлено фрагменти обмазки з домішками половини, якою, можливо, було вкрито стіни будівель і стелю горища. Відсутність глиняної обмазки з конструктивними елементами, яка б утворювала залягання площадки, можливо, пов'язано з тим, що поселення не було спалене в давнину.

Найбільш повний аналіз кераміки лукашівського типу, особливості якої й дозволили відділити цей комплекс з поміж масиву коломийщинської групи етапу С I, належить В.О. Круцу [4]. Так, серед посуду переважає столовий посуд з лощеною поверхнею (45-80%), що з часом зменшується в кількості. Він був здебільшого неорнаментований або прикрашений заглибленим орнаментом, який в порівнянні з етапом В II - початком С I, коли була поширена спіраль, розпадається на окремі сегменти ліній і насічок [29]. Правобережна група пам'яток, як М.Ю. Відейко відділяє в підгірцівську [6], відрізнялася майже повною відсутністю врізаного орнаменту на лискованому посуді і розписної кераміки, що простежується на поселенні Білогородка [24] Розписний столовий посуд, що не характерний для пам'яток східнотрипільської лінії розвитку, до фіналу якої належить і лукашівська група, складає близько 5-10%. Очевидно, що це імпорти з ареалу пам'яток канівської та, можливо, для найраніших лукашівських поселень – томашівської групи [30]. Кухонний посуд, що складає решту і зростає кількісно з часом представлений виключно горщиками виготовленими із глини з домішками товченої річкової черепашки, що робить його схожим до кераміки софіївського типу. Ця особливість і стала вирішальною в формуванні концепції прямого генетичного утворення софіївського населення з лукашівського під впливом культури Пивиха [4, с. 150]. Наразі цей підхід застарів, спочатку В.А. Дергачев вказав на формування софіївських пам'яток з городсько-волинських, а М.Ю. Відейко обґрунтував значний вплив на софіївців з боку носіїв культури Баден і розрив у часі з пізньолукашівцями [9; 10]. Останнє положення ще потребує доведення, адже ґрунтується в основному на абсолютних датах, яких для Подніпров'я зроблено недостатньо [5; 10].

Що стосується антропологічного складу лукашівців, то судити про це дуже складно, адже досі не було знайдено могильників цього часу. Обряд поховання трипільської культури розвиненого етапу ще не розгаданий. Деяке світло на це питання проливає жіночий кістяк виявлений в саркофазі Успанського собору, що, очевидно, був переміщений туди з культурного шару під час ремонту декілька століть тому, і за радіовуглецевим аналізом близький до часу існування тут лукашівського поселення [18, с. 102]. Тому, можна лише припускати, що лукашівське населення деінде дотримувалось традиції привнесеної від неолітичних сусідів пізньої дніпро-донецької або середньостоговської культури [4], які влившись в склад трипільців утворили могильник Чапаївка [31]. Тому, місцеве трипільське населення фази С I/C II вже було сформоване як з автентичної середземноморської складової, відомої за остеологічними матеріалами з Більче-Злогого та вихватинського могильника, так і протоєвропейської (Чапаївка).

Таким чином, близько 3200 рр. до н.е. за абсолютним радіовуглецевим датуванням [5] населення Київського Подніпров'я формально вступило в добу бронзи. На території Балкан і Центральної Європи зміна епох відбулася раніше і проявилася виразніше. В часи доживання лукашівських традицій сюди починає проникати населення городсько-волинської групи пам'яток [32], що було пов'язано з останнім масштабним бринзено-жванецьким імпульсом Кукутені-Трипільської спільності. Також, з Волині його витіснило проникаюче туди населення культури кулястих амфор. Трансформація і зникнення лукашівських культурних рис не обов'язково проходила в процесі заміни населення. Могла відбуватися й культурна експансія, коли з території Центральної Європи спочатку на Західну Україну, а пізніше і в Київське Подніпров'я поширились впливи культури Баден [9; 10]. В результаті утворилася софіївська група пам'яток етапу С II, яку інколи виділяють в окрему культуру ранньої бронзи.

Джерела та література

1. Рыжов С.Н. Расписная керамика томашовской группы трипольской культуры / Сергей Николаевич Рыжов // *Stratum plus*. – 2000. – №2. – С. 459-473.
2. Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II – С I) / Едуард Вікторович Овчинников. – К.: Видавель Олег Філюк, 2014. – 406 с.
3. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья / Валентин Анисимович Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 280 с.
4. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья / Владимир Афанасьевич Круц. – Киев, 1977. – 157 с.
5. Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутені – Трипілля // Трипільська цивілізація у спадщині України / Михайло Юрійович Відейко. – К.: Вид-центр "Просвіта", 2003. – С.106–118.
6. Відейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре / Михаил Юриевич Видейко // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.)*. – Тирасполь, 2002. – С. 60–62.
7. Відейко М.Ю. Трипільська культура у Середньому Подніпров'ї / Михайло Юрійович Відейко // *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав"*, випуск 5(7). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 109-112.
8. Anthony D.W. *The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. – Princeton: Princeton University Press., 2007. - 545 p.

9. Kadrov S., Koško A., Videiko M.Yu. Pottery stylistics of the Sofievka-Type, genetic-cultural qualification // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 200-213.
10. Відейко М.Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу / Михайло Юрійович Відейко // *Археологія*, 2000. – № 4. – С.90–100.
11. Дяченко А.В. Эвстетические колебания уровня Черного моря и динамика развития населения кукутень-трипольской общности / Александр Викторович Дяченко // *Stratum plus*. – №2. – 2010. – С. 37-48.
12. Круц В.О. Етнокультурний склад населення. Побут і матеріальна культура / Володимир Опанасович Круц // *Давня історія України: В 3-х т.* – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – С. 234-308.
13. Круц В.О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури / Володимир Опанасович Круц // *Археологія*. – К., 1998. – №. 4. – С. 134-144.
14. Anthony D.W. The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. – Princeton: Princeton University Press., 2007. – 545 p.
15. Відейко М.Ю. Поселення трипільської культури в урочищі Хомине біля м. Ржищів / Михайло Юрійович Відейко // *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. – Київ-Фастів, 2005. – С.54-73.
16. Герасименко Н.П. Короткоперіодична етапність розвитку ландшафтів у голоцені // *Просторово часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України*. – К.: "Наукова думка". – С. 159-165.
17. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методичні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К.: РВЦ "Київський університет", 1998. – 148 с.
18. Балакін С.А. Дослідження трипільського житла на Успенському соборі / Сергій Анатолійович Балакін // *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: випуск 2*. – К., 1999 – С. 98-103.
19. Пашкевич Г.О. Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури / Галина Олександрівна Пашкевич, Михайло Юрійович Відейко. – Київ, 2006. – 142 с.
20. Коробкова Г.Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования // *Первобытная археология: Поиски и находки*. – Киев., 1980. – С. 212–225.
21. Библиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // *Советская археология*. – 1965. – № 1. – С. 48–62.
22. Бузян Г.М. Пізньотрипільське поселення Крутуха-Жолоб на Лівобережжі Дніпра / Галина Миколаївна Бузян // *Матеріали та тези доповіді конференції Трипільська цивілізація у спадщині України*. – К.: Просвіта., 2003. – С. 288-298.
23. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. – К., 2008. – 252 с.
24. Кириленко О.С., Непом'ящих В.Ю. Керамічний комплекс трипільської культури з городища в с. Білогородка // *Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених „Археологія: спадок віків”*. – Біла Церква, 2011. – С.73-77.
25. Черновол Д.К. Объекты трипольского времени на многослойном поселении Коцеевка-8 / Дмитро Костянтинівич Черновол // *АПФ*. – №26-27. – 2010. – С. 10-23.
26. Круц В.А. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов / Владимир Афанасьевич Круц // *Матеріали міжнародної конференції: Трипільські поселення-гіганти*. – К., 2003 – С.74-76.
27. Круц В.О. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Софіївка на Дніпрі / Володимир Опанасович Круц // *Археологія*. – Т. XXII. – 1969.– С.203-209.
28. Круц В.О. Нові матеріали трипільської культури в Києві / Володимир Опанасович Круц // *Археологія*. – № 19. – К., 1976. – С. 93-95.
29. Kyrylenko O. Cucuteni-Trypillian ceramics of the C I and C II stages in the Middle Dnieper region as the major cultural and chronological marker // *Abstracts, international colloquium "Cucuteni culture within the European Neo-eneolithic context"*. – Piatra-Neamt, 2014. – p. 149-150.
30. Якубенко О.О., Кириленко О.С. Керамічний комплекс з пізньотрипільського поселення Євмінка 1 на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України) // *The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Volodymyr Kruts*. – Lviv: Astrolabe, 2015. – P. 441-462.
31. Круц С.И. Антропологические материалы поздне трипольского могильника у с. Чапаевка / Светлана Ивановна Круц // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара*. – Тальянки, 1990. – С. 162-163.
32. Кириленко О.С. Пізні Трипілья Середнього Подніпров'я в контексті інокультурних впливів // *Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія*. – Вип. 2(120). К., 2014. – С. 23-26.

Кириленко А. С. Поздне трипольское население Киевского Поднепровья в 3600/3500-3300/3200 гг. до н.е.

В статье приведены основные сведения о трипольском населении конца этапа С I - начала С II (фаза С I/С II) Киевского Поднепровья, известного по материалам с поселений лукашовской локальной группы. Рассматриваются вопросы зависимости топографического расположения поселений от земледельческо-скотоводческого направления хозяйства. Представлена информация о климатических условиях, составе стада и культурных растениях, культивируемых поздне трипольским населением. Охарактеризованы изменения в жилищно-строительной и керамической традициях.

Ключевые слова: поздне трипольское население, Киевское Поднепровье, лукашовская группа памятников, этап С I, С II, фаза С I/С II.

Kyrylenko A. S. Late Trypillian population of the Kyiv Dnieper region in 3600/3500-3300/3200 BC

This article provides information about Trypillian population of Kyiv Dnieper Region within the period or the end of C I- the beginning of C II stage, known by materials from Lukashi local group settlements. The study focuses on the issues of topographical location dependence on agro-pastoral direction of households. The information about climate conditions, herd composition, cultural plants, cultivated by the late Trypillian population, is given. House construction and ceramics changes are analysed.

Keywords: late Trypillian population, Kyiv Dnieper Region, Lukashi local group of settlements, phase C I, C II, C I/C II.